

J.E. SMITH

De personalistische ethiek van Johannes Paulus II en *Humanae vitae*

Een van de belangrijkste projecten waar de heilige Johannes Paulus II tijdens zijn leven aan werkte, was de leer van de Kerk over seksualiteit te voorzien van een toelichting die trouw was aan de traditie van de natuurwet, maar verdiept en verrijkt werd door zijn fenomenologisch personalisme. In *Liefde en verantwoordelijkheid*¹ stelt hij een wijsgerige verdediging voor van die leer en in zijn *Theologie van het lichaam*² presenteert hij een verdediging op basis van een meditatieve analyse van geselecteerde boeken uit de Bijbel. Beide teksten zijn doordrongen van zijn fenomenologisch personalisme: in *Liefde en verantwoordelijkheid* combineert hij de redenering volgens de natuurwet met een filosofische antropologie, terwijl hij in de *Theologie van het lichaam* een christelijke antropologie ontwikkelt op basis van de openbaring. Hier zal ik niet uiteenzetten hoe de begrippen en concepten die Johannes Paulus II³ ontwikkelde, hun weg naar *Humanae vitae*⁴ vonden; veeleer zal ik proberen te laten zien dat de concepten aanwezig zijn in *Humanae vitae* en dat zij die vertrouwd raken met de toelichting van Johannes Paulus II op de seksuele moraal in *Liefde en verantwoordelijkheid* en de *Theologie van het lichaam*, *Humanae vitae* beter zullen begrijpen, en hoe de encycliek gebruikmaakt van de traditionele natuurwet en het personalisme, zowel in filosofische als Bijbelse zin.

Het filosofisch personalisme van Johannes Paulus II

Een van de belangrijkste kenmerken van de fenomenologische methode die Johannes Paulus II gebruikt, is de vereiste dat alle beweringen afgezet worden tegen de levenservaring. De methode is niet gebonden aan

1 Karol Wojtyła, *Love and Responsibility*, vertaald naar het Engels door Grzegorz Ignatik, Pauline Books and Media, 2013. Er bestaat geen Nederlandse vertaling, red.

2 John Paul II, *Man and Woman He Created Them*, vertaald naar het Engels door Michael Waldstein, Pauline Media, Boston, MA 2006). Nederlandse vertaling *Theologie van het lichaam*, Betsaida, 's-Hertogenbosch 2016 (hierna *TvL*).

3 Hoewel Johannes Paulus *Love and Responsibility* schreef als Karol Wojtyła, zal ik hier aan de auteur van het werk refereren als Johannes Paulus II.

4 Een deel van deze geschiedenis in "The Krakow Document" door Janet E. Smith, in: *Nova et Vetera* 10:2 (Spring 2012), pp. 361-381. Dit essay is gepubliceerd als hoofdstuk 12 in Janet E. Smith, *Self-Gift: Essays on Humanae Vitae and the Thought of John Paul II*, Emmaus, 2018). Een aantal van de essays waarnaar wordt verwezen zijn gepubliceerd in *Self-Gift*; daar waar letterlijk wordt geciteerd, geef ik aan in welk hoofdstuk het staat in *Self-Gift*.

de terminologie van enig specifiek filosofisch systeem. Johannes Paulus II maakte zeker gebruik van de inzichten en begrippen van verschillende filosofische tradities – in het bijzonder de aristotelisch-thomistische filosofie – maar hij toetst zijn beweringen aan geen enkele traditie. Veeleer gebruikt hij de begrippen en concepten van verscheidene tradities om zijn lezing van de werkelijkheid te presenteren en nodigt iedere “interlocutor” uit ze te toetsen aan zijn of haar eigen ervaring van de realiteit. Bijvoorbeeld, van Aquino gebruikt hij termen zoals “wezen” (of essentie), “rationaliteit”, “vrijheid” en “deugd”. Aan Kant ontleent hij het principe dat “personen nooit uitsluitend als middel mogen worden gebruikt, maar altijd als doel moeten worden gerespecteerd”. Door zijn studie van Scheler raakte hij zeer geïnteresseerd in de innerlijkheid van de mens, diens subjectiviteit en bewustzijn. En zoals veel christelijke filosofen hebben gedaan, “leent” hij inzichten van de heilige Schrift die waarheden versterken en beter tot uitdrukking brengen. Die waarheden kunnen filosofisch worden verklaard, maar ze kunnen ook, op een bepaalde manier, intuïtief worden aangevoeld, zoals bijvoorbeeld de waarheid dat “personen bestemd zijn lief te hebben en bemind te worden”. Maar uiteindelijk is het werk van Johannes Paulus II een oproep “om ‘de ervaring te ervaren’ – iets wat kan worden aangevoerd als een getuige van de ervaring en wat op elk moment opnieuw kan worden onderworpen aan het oordeel van de ervaring, zodra de behoefte opkomt en intenser wordt om een beroep te doen op de bronnen en grondslagen van de geldigheid van onze beoordelingen”⁵. Zoals gezegd, doet fenomenologie altijd een beroep op en keert terug naar de ervaring; in dit geval doet zij een beroep op de ervaring van de persoon.

Johannes Paulus II neemt van Aquino het begrip over dat de menselijke persoon een individuele substantie is van rationele aard die vrije keuzes kan maken; de waardigheid van de menselijke persoon is geworteld in zijn vermogen om universele waarheden te kennen en zijn vermogen om het goede van die waarheden te herkennen en in overeenstemming daarmee te leven. Maar Johannes Paulus II gelooft dat het thomisme niet voldoende ruimte biedt voor het belang van de “onherleidbaarheid” van de menselijke persoon:

Het lijkt bijna of hier (Aquino’s kijk op de persoon) geen ruimte is voor een analyse van **bewustzijn**⁶ en **zelfbewustzijn** als **totaal unieke manifestatie** van de persoon als een *subject*. Voor Sint-Thomas is de persoon, uiteraard, een subject – een zich onderscheidend subject dat bestaat en handelt – omdat de persoon in een rationele natuur bestaat

5 LV, xvi.

6 In dit essay heb ik woorden in geciteerde teksten vet gemaakt om de aandacht van de lezer te vestigen op de sleutelbegrippen.

waardoor hij in staat is tot bewustzijn en zelfbewustzijn... Wanneer het aankomt op het analyseren van bewustzijn en zelfbewustzijn – wat de moderne filosofie en psychologie voornamelijk interesseert – lijkt er hiervoor geen plaats te zijn in de objectivistische kijk van Sint-Thomas op de werkelijkheid⁷.

Johannes Paulus II merkt op dat “de definitie (van Aquino) op zo’n manier is geconstrueerd dat ze – wanneer je het simpel en direct opvat – de mogelijkheid om de onherleidbaarheid van de mens te accentueren, buitensluit”. Hij noemt deze zienswijze “kosmologisch”⁸. Terwijl Johannes Paulus II erkent dat “het nut van de definitie van Aristoteles onbetwist is”, houdt hij ook vol: “**Subjectiviteit** is... als het ware een term die verkondigt dat de ware essentie van de mens niet geheel gereduceerd kan worden tot en verklaard door de proximus genus (voorgaande generaties, red.) en specifieke verschillen. *Subjectiviteit is dan een soort synoniem voor de onherleidbaarheid van de mens*”⁹. Met subjectiviteit bedoelt hij de unieke innerlijke wereld die een persoon is; de innerlijke gedachten en in het bijzonder de innerlijke beslissingen die een persoon heeft genomen, die hem definiëren. Dat is het deel van de mens dat de filosofie niet kan vatten, maar het is, op een bepaalde manier, het meest belangrijke kenmerk van een mens. Het belangrijkste van het menszijn, is een persoon zijn, een uniek en onherhaalbaar subject die keuzes maakt die hem definiëren¹⁰.

Belangrijk onderdeel van de onherleidbaarheid van het menselijk subject is zijn bewustzijn of zijn zelfbewustzijn, zijn besef van welke beweegredenen en gevoelens meespelen bij zijn besluitvorming. De interesse van Johannes Paulus II in de onherleidbaarheid van de persoon gaat gepaard met zijn interesse in de innerlijkheid van de specifieke persoon:

In het proces van herleiding, dat ons op weg helpt om de mens in de wereld (een begrip in kosmologische zin) te begrijpen, zouden we moeten nadenken over het **innerlijk** van de mens. Deze manier van begrijpen kan het **personalistisch** begrip worden genoemd. Dit lijkt tegenstrijdig met het kosmologische begrip, maar het is een aanvulling daarop¹¹.

---

7 “Thomistisch personalisme”, in: Karol Wojtyła, *Person and Community*, vertaald naar het Engels door Theresa Sandok, Peter Lang, New York 1993, p. 170.

8 Observaties in “Subjectivisme en de onherleidbaarheid van de menselijke persoon”, in: *Person and Community*, p. 210.

9 *Ibid.*, p. 211.

10 Paragraaf uit mijn essay, “The Universality of Natural Law and the Irreducibility of Personalism”, in: *Nova et Vetera*, Fall 2013, 11:4, pp. 129-148, hoofdstuk 9 in *Self-Gift*.

11 *Person and Community*, p. 213.

Het “kosmologische” begrip van de mens kent hem in de hiërarchie van het zijn een plaats toe als een rationeel en vrij wezen; het personalistische begrip concentreert zich op het besef dat hij een rationele en vrije persoon is en welke verantwoordelijkheden dat met zich meebrengt.

Voor Johannes Paulus II is het extreem belangrijk te onderkennen dat, terwijl menselijke “wezens” rationeel zijn, menselijke “personen” “bewust” zijn. In de taal die hij gebruikt heeft hij inderdaad bewust het belang ervan laten zien. Deze zin uit *Gaudium et spes* geeft de verschuiving weer die we zien in de teksten van Johannes Paulus II om het woord “bewust” te gebruiken waar je zou mogen verwachten het woord “rationeel” te vinden: “De menselijke waardigheid verlangt dat de mens handelt door **bewuste** en vrije keuzen, die **persoonlijk** van binnenuit zijn gemotiveerd en ingegeven, en niet door een blinde interne impuls of enkel externe druk”¹². Het personalisme van Johannes Paulus II houdt zich voornamelijk bezig met de aandacht te vestigen op het belang van het innerlijk leven van de mens, waarin hij zichzelf erop toelegt te handelen in overeenstemming met de waarheden die hij kent en waarin hij waardering heeft voor de waardigheid van zijn eigen zijn, de waardigheid van een wezen dat vrij is zichzelf te definiëren.

In zowel *Liefde en verantwoordelijkheid* als de *Theologie van het lichaam* gebruikt Johannes Paulus II regelmatig de term “bewustzijn”. Sommigen denken dat het hetzelfde is als “geweten”; dat is het niet, maar het heeft een belangrijke overeenkomst met “geweten”, in die zin dat zowel “geweten” als “bewustzijn” impliceren dat men zichzelf “ervaart”. De ervaring van het “geweten” is echter in eerste instantie erop gericht te beoordelen of het gedrag van iemand voldoet aan objectieve “normen”¹³, terwijl bewustzijn een persoon impliceert die ervaart wat er innerlijk in hem omgaat bij zijn reactie op de realiteit. Het gebruik van het geweten heeft *altijd* betrekking op een verwijzing naar universele morele normen. En hoewel het gebruik van bewustzijn betrekking *kan* hebben op een verwijzing naar morele waarheden, is het veel meer gericht op de ervaring hoe iemand zelf reageert op deze waarheden.

Zoals gezegd, Johannes Paulus II gebruikt in zijn filosofische, theologische en gezaghebbende leer termen die ontworpen zijn om het personalistische element in het innerlijk leven van de persoon vast te leggen. De tabel hieronder illustreert hoe deze terminologie in lijn is met de traditionele terminologie:

12 *Gaudium et spes*, 47.

13 *Veritatis splendor*, 57.

Traditie	Personalisme
Rationeel	Zelfbewustzijn
Vrij	Zelfbeschikking
Sociaal	Zelfgave-wegschenking / de ander bevestigend
Deugd	Zelfbeheersing
Geluk: de mens moet rationeel leven	Geluk: de mens moet een gave van zichzelf maken aan de ander

Alle termen in de rechterkolom omvatten de betekenis van de term in de linkerkolom, maar het woord “zelf” in de rechterkolom is bedoeld om de twee aandachtspunten van het personalisme aan te duiden – het feit dat iedere mens niet slechts een lid is van de soort en dat een persoon zich bewust zou moeten zijn hoe zijn denken en handelen impact hebben op hemzelf.

In de documenten die door Johannes Paulus II zijn geschreven, lopen de terminologie die bepalend is voor de natuurwet en de terminologie die bepalend is voor het thomisme door elkaar. Filosofen die in de traditie van de natuurwet staan, verwijzen – als toevoeging op de termen die reeds hierboven zijn genoemd – naar bijvoorbeeld de natuur van de dingen (oftewel de essentie van de dingen), de doelen, het goed, bedoeling, objectieve waarheid, universele normen en intrinsiek kwaad. Personalisten hebben het over de waardigheid van de persoon, zijn bewustzijn, de “betekenis” van daden, de taal van het lichaam en het wegschenken van zichzelf.

Zowel filosofen als theologen maken gebruik van redenaties volgens de natuurwet. Het uitgangspunt van de natuurwet volgens de filosofie is dat dingen een eigen natuur of essentie hebben en het best functioneren of gedijen als zij handelen in overeenstemming met die natuur en ook worden behandeld in overeenstemming met die natuur. De filosofische natuurwet kan een verwijzing bevatten naar God de Schepper (zoals Johannes Paulus II doet). De natuurwet volgens de theologie beweert dat de Drie-ene God van de Bijbel de dingen hun natuur of essentie heeft gegeven. Beide vormen van de natuurwet betogen dat we, wanneer we handelen in overeenstemming met de natuur van de dingen, handelen in overeenstemming met Gods wil.

Zowel filosofie als theologie kunnen worden beoefend op een personalistische manier. Zoals hierboven vermeld, richt het filosofische personalisme zich op de innerlijkheid van de menselijke persoon, die zich ervan bewust is dat hij in staat is de waarheid te kennen en vrij te kiezen daarmee in overeenstemming te leven. In het theologische personalisme komt naar voren dat de menselijke persoon is gemaakt naar het beeld en de gelijkenis van God; omdat God bemint, Zichzelf geeft en leven geeft, moeten ook mensen beminnen, zichzelf geven en leven geven.

Laten we nu kijken hoe *Liefde en verantwoordelijkheid* en de *Theologie van het lichaam* de moraal van de seksuele ethiek benaderen volgens het hierboven geschetste kader.

Liefde en verantwoordelijkheid

Zoals gezegd, de natuurwet gaat uit van de natuur (essentie) van de dingen. Aangezien de seksuele moraal betrekking heeft op zowel seks als de persoon, moeten we eerst de natuur van beide begrijpen. De bewoording die Johannes Paulus II gebruikt om het doel van de menselijke seksuele daad aan te duiden, geeft aan dat hij nooit uit het oog verliest dat dit vraagstuk de moraliteit betreft van de menselijke *persoon* die deelneemt aan een handeling die een andere menselijke persoon zou kunnen voortbrengen. Johannes Paulus II spreekt op verschillende manieren over het doel van de seksuele daad en daardoor benadrukt hij het personalistische begrip van deze daad; hij merkt op dat de mens het geslachtelijk doel van de seksuele daad deelt met dieren: het doel om een ander lid van de soort voort te brengen, maar hij gaat snel verder om te onderkennen dat het doel is een nieuwe persoon voort te brengen die een onsterfelijke ziel heeft. Op geheel personalistische wijze zegt hij dat het doel is ouders te maken van de man en de vrouw, een beschrijving die uniek is voor hem.

Personen verdienen groot respect omdat zij geen dingen zijn; zij mogen nooit worden gebruikt. Zij moeten altijd worden behandeld als “doel in zichzelf”: “De seksuele moraal vloeit voort uit het feit dat personen zich niet alleen bewust zijn van het doeleinde van het seksuele leven, maar zich er ook bewust van zijn dat zij personen zijn”¹⁴. In feite zou elk seksueel gedrag moeten worden aangestuurd door het “personalistische principe” dat zegt dat personen bedoeld zijn lief te hebben en te worden bemind. Johannes Paulus II betoogt dat zij die overwegen seksuele gemeenschap te hebben, zich bewust moeten zijn van deze waarheden. Laten we hier vaststellen dat het zich “bewust” zijn (van iets) niet alleen betekent dat men besef heeft van de realiteit, maar ook dat men de waarheid over die

werkelijkheid accepteert als iets dat iemands handelen moet besturen: het betekent inderdaad die werkelijkheid accepteren als een goed dat een respectvolle reactie verdient¹⁵.

Een kort voorbeeld in de uiteenzetting van Johannes Paulus II gaat over de rol van het bewustzijn bij het verlangen om te “gebruiken”, het verlangen dat aanwezig is in de seksuele drift en dat moet worden beheerst als onderdeel van de groei naar morele volwassenheid. Laten we kijken naar wat hij zegt over het seksueel “gebruiken” van anderen. Hoe men het verlangen om te gebruiken (erotische liefde) kan transformeren in de intentie om te respecteren en lief te hebben (agapé) is in feite waar *Liefde en verantwoordelijkheid* zich voornamelijk mee bezig houdt¹⁶. Johannes Paulus II begint zijn bespreking door op een ongebruikelijk openhartige manier de vraag te stellen hoe mannen en vrouwen op elkaar reageren – vragen die overeenstemmen met de menselijke ervaring: “Dient de vrouw bij de seksuele gemeenschap niet als een soort middel om aan diverse doelen van de man te voldoen, precies die doelen die hij probeert met de seksuele gemeenschap te realiseren? Evenzo, dient een man voor een vrouw ook niet als een middel om haar eigen doelen te bereiken?”¹⁷. Terwijl hij vaststelt dat dit gebruik verkeerd is, betoogt Johannes Paulus II: “Elke persoon is in staat, door zijn natuur, om zijn eigen doelen te definiëren. Als iemand een persoon uitsluitend behandelt als een middel om zijn doel te bereiken, dan wordt die persoon geweld aangedaan in datgene wat tot zijn essentie behoort en wat tegelijkertijd zijn natuurlijk recht vormt”¹⁸.

Johannes Paulus II zegt verder dat seksuele gemeenschap hebben met iemand anders, zonder de intentie om ouder te worden met die andere persoon, gelijkstaat aan de ander gebruiken en dat het tevens onrechtvaardig is tegenover het mogelijke toekomstige kind: “De huwelijksdaad van beide personen ‘kan’ nieuw leven verwekken. Dus, wanneer een man en een vrouw die in staat zijn zich voort te planten één worden in de huwelijksdaad, dan moet hun eenwording gepaard gaan met de volgende staat van **bewustzijn** en van de wil: “Ik kan een vader zijn”, “Ik kan een moeder zijn”. Zonder dit is hun wederzijdse relatie **innerlijk niet gerechtvaardigd**, maar, in feite, onrechtvaardig”¹⁹. Alleen wanneer de baby/ouders-makende kracht van de seksuele gemeenschap wordt gerespecteerd, kunnen mannen en vrouwen hun actie verheffen boven louter gebruik.

---

15 Voor een bespreking van de betekenis van de term “bewustzijn” in *Love and Responsibility*, zie mijn “Verantwoord Ouderschap”, in: *Nova et Vetera* 6:4 (2008), pp. 927-950, hoofdstuk 10 in *Self-Gift*.

16 *LR*, xxiii.

17 *Ibid.*, 9.

18 *Ibid.*, 10.

19 *Ibid.*, 214.

Het is helder dat *Liefde en verantwoordelijkheid* belang toekent aan de mogelijkheid van voortplanting door de seksuele daad, een mogelijkheid die niet tot stand kan komen zonder fysieke eenheid. Maar de fysieke eenheid is niet een ware eenheid van personen tenzij de mogelijkheid van het ouderschap geaccepteerd wordt. Kinderen hebben duidelijk behoefte aan ouders die een levenslange verbintenis met elkaar zijn aangegaan, een verbintenis gebaseerd op liefde. Dus, het eerbiedigen van de mogelijke voortplanting door de seksuele daad vereist dat de echtgenoten een levenslange verbintenis hebben, een relatie, dat zij getrouwd zijn. Een persoon kiezen omdat die persoon een goede ouder zal zijn, omdat beiden samen goede ouders kunnen zijn, is een enorm bevestigende daad, zo bevestigend dat er werkelijk over gezegd kan worden dat het een keuze is die gebaseerd is op liefde.

Volgens Johannes Paulus II reduceert het gebruik van contraceptie de andere persoon tot een gebruiksvoorwerp.

Wanneer een man en een vrouw, die samen een echtelijke relatie hebben, de mogelijkheid tot het vaderschap en het moederschap uitdrukkelijk uitsluiten, dan wendt de gerichtheid van ieder van hen eo ipso [door die specifieke daad] zich af van de **persoon** en richt zich op het **gebruik** alleen: de “persoon met wie men de **mede-scheppende liefde** deelt” verdwijnt en wat rest is een “partner met wie men een **erotische ervaring** beleeft”. ...De aandacht en intentie die bij deze daad horen zouden gericht moeten zijn op de **persoon**, de wil zou zich moeten ontfermen over zijn welzijn, en de genegenheid zou zijn eigenlijke waarde moeten **bevestigen**”²⁰.

De huwelijksdaad is bedoeld als een daad van diepe bevestiging van de persoon, een “verklaring” dat iemand bereid is een ouder te zijn met de ander, wat gezien vanuit de verantwoordelijkheid betekent dat iemand bereid is zijn gehele leven met de ander te delen, omdat hij in de deugden van de ander, of in de potentie voor deugdzaamheid, redenen ziet om zijn kind aan die ander toe te vertrouwen.

Johannes Paulus II geeft deze verklaring aan als een samenvatting van zijn overwegingen: De juiste houding van de **persoon** ten opzichte van de seksuele drift ligt hierin: aan de ene kant moet de drift **bewust worden gericht** op haar natuurlijke doeleinde, en, aan de andere kant, moet deze worden weerstaan indien zij ertoe zou leiden dat **de relatie** van de personen X en Y onder het niveau van liefde wordt geplaatst, want in de liefde wordt de waarde van de persoon

20 *Ibid.*, 220-1.

wederkerig bevestigd in de eenheid die een **waarlijk persoonlijk** karakter heeft. De seksuele (huwelijks)daad heeft dit karakter; het is een waarlijk **persoonlijke eenheid** mits een zekere **bereidwilligheid tot het ouderschap** niet met opzet wordt uitgesloten. Dit komt voort uit een **bewuste** houding ten opzichte van de drift: de seksuele drift beheersen betekent juist haar doeleinde accepteren in de huwelijksdaad²¹.

Deze samenvattende verklaring komt voor in het vierde hoofdstuk van *Liefde en verantwoordelijkheid*, ‘Gerechtigheid voor de Schepper’, waarin Johannes Paulus II een ander perspectief introduceert van waaruit men de immoraliteit van de anticonceptie kan beschouwen. Hier spreekt hij over de “rechten” van de Schepper en de verplichtingen van de schepselen. (Bemerk hierbij dat hij uitgaat van het idee van God als Schepper, niet omdat het zo is geopenbaard, maar omdat het filosofisch zo is bepaald. Hij verklaart niet nader hoe het filosofisch is vastgesteld, maar beweert alleen dat God Schepper is zonder te refereren aan de openbaring). Zijn basisprincipe luidt als volgt: “Met betrekking tot God de Schepper is de mens **rechtvaardig** als hij de **orde van de natuur** erkent en deze in zijn handelen bewaart²². De “orde van de natuur” omvat hier zowel het doeleinde van de seksuele daad als de waarde van de persoon – een andere persoon “gebruiken” betekent Gods schepping onteren, want iedere persoon is Gods eigendom²³. Het is Gods plan dat iedere nieuwe persoon voortkomt uit een huwelijks daad van seksuele gemeenschap die de “bereidwilligheid tot het ouderschap” bewaart²⁴.

Door zijn gedrag te voegen naar de wil van God, offert de mens niet zijn waardigheid op; hij versterkt deze juist. Johannes Paulus II beschouwt de mens als een *particeps creatoris*, een schepsel dat “deelt in de gedachte van God”, en hier is het dat de waarde van de mens het meest duidelijk “wordt getoond”²⁵. Als een “*particeps creatoris*” kan de mens “een **bewust** aandeel hebben in het werk van de schepping”²⁶.

Liefde en verantwoordelijkheid en Humanae vitae

De thema’s uit *Liefde en verantwoordelijkheid* vinden we op veel plekken in *Humanae vitae*. De allereerste regels van *Humanae vitae* geven inderdaad de rol van de echtgenoten weer als medewerkers van God in het scheppen van een nieuw mensenleven: “God heeft de echtgenoten

21 *Ibid.*, 215.

22 *Ibid.*, 232.

23 *Ibid.*, 208.

24 *Ibid.*, 235.

25 *Ibid.*, 233.

26 *Ibid.*, 234.

de uiterst belangrijke missie [*gravissimum munus*] toevertrouwd om het menselijk leven over te dragen. Door deze opdracht vrij en bewust [*consciam*] te vervullen, verlenen echtgenoten aan God, de Schepper, een dienst [*opera*]²⁷.

Het concept van “verantwoord ouderschap” dat zo centraal staat in *Liefde en verantwoordelijkheid*, wordt ook in *Humanae vitae* benadrukt. Paragraaf 10 over verantwoord ouderschap [*conscia paternitas*] richt zich op de noodzaak dat “echtgenoten zich volledig bewust zijn van hun opdracht [munus] van **verantwoord ouderschap** [*paternitatem consciam*] ... Als we de biologische processen eerst in acht nemen, betekent **verantwoord ouderschap** [*conscia paternitas*] dat men de **verantwoordelijkheden**, die bij dat proces betrokken zijn, kent en eerbiedigt²⁸. De verwijzing naar de “biologische processen” die inherent zijn aan de seksuele daad, is zeker een referentie naar het “doeleinde” van de seksuele daad. De encycliek spreekt ook over “aangeboren impulsen en neigingen van de ziel” (de “seksuele drift” in *Liefde en verantwoordelijkheid*) die de mens zelf moet beheersen. De noodzaak om “gerechtigheid jegens de Schepper” te beoefenen, wordt zeer duidelijk gemaakt: “Dus, iedereen die van Gods **gave** [van huwelijkse liefde] gebruikmaakt en, al is het maar gedeeltelijk, de **betekenis** en de **bedoeling** ervan ontnemt, gaat in tegen de natuur van zowel de man als de vrouw en tegen hun **meest innige band**, en trotseert daarmee juist het plan en de heilige wil van God. Wie echter de wetten van de voortplanting eerbiedigt wanneer hij van de **gave** van de echtelijke liefde gebruikmaakt, belijdt dat hij geen heerser is over de bronnen van het leven, maar veeleer de bedienaar van het plan dat door de Schepper is begonnen²⁹. We zullen deze passage later nader bestuderen.

Theologie van het lichaam

Ter herinnering: waar *Liefde en verantwoordelijkheid* gebaseerd is op wat we kunnen weten over de seksuele moraal aan de hand van de kracht van het menselijk verstand, is de *Theologie van het lichaam* gebaseerd op wat we kunnen weten over de seksuele moraal aan de hand van de heilige Schrift. Johannes Paulus II had veel intenties toen hij de *Theologie van het lichaam* schreef, zoals: 1) om een christelijke antropologie naar voren te

27 Voor een bespreking van de betekenis van “munus” en het belang ervan voor *Humanae vitae*, zie mijn “The Munus of Transmitting Human Life: A New Approach to *Humanae vitae*”, in: *The Thomist* 54:3 (juli 1990), pp. 385-427, hoofdstuk 1 in *Self-Gift*.

28 Door het hele stuk verwijs ik naar mijn vertaling van *Humanae vitae*, hoofdstuk 2 in *Self-Gift*. Bij de Nederlandse vertaling van dit essay is gebruik gemaakt van de Nederlandse uitgave *Humanae vitae*, *Encycliek van Paus Paulus VI, Over de juiste geboorteregeling*, uitgave ter voorbereiding op de 25^e verjaardag van de encycliek, Katholiek Archief, Amersfoort.

29 *Humanae vitae*, 14.

brengen; 2) om ons te helpen onze roeping in deze wereld te begrijpen als geschapen naar Gods beeld en gelijkenis, als man en vrouw; 3) om uit te leggen hoe belangrijk het menselijk lichaam is om de menselijke persoon te begrijpen; 4) om de bestemming van de mens uit te leggen als een echtelijke bestemming; 5) om te begrijpen dat het lichaam sublieme waarheden uitdrukt; 6) om de waarheidsgetrouwe taal die het lichaam moet spreken te herkennen; en 7) om *Humanae vitae* te verdedigen door uit te leggen dat de huwelijksdaad bedoeld is als een daad van volledige zelfgave.

Het lijkt eerlijk om te stellen dat waar *Liefde en verantwoordelijkheid* startte met het doeleinde van de seksuele drift, ofwel het voortplantingsdoel van de seksuele daad, en de natuur of de essentie van de menselijke persoon, de *Theologie van het lichaam* begint met de een-makende betekenis van de seksuele daad, omdat het aanvangt met een verklaring over Genesis die zegt dat God man en vrouw als seksuele wezens schiep, zodat zij zich konden verenigen en samen één worden, een eenheid die door liefde is verbonden. *Liefde en verantwoordelijkheid* werkt vanuit het procreatieve doel naar het doel van de eenwording – seks leidt tot baby's; baby's hebben ouders nodig die verenigd zijn in liefde; seks is voor de eenwording en voor de voortplanting. De *Theologie van het lichaam* begint met de unitieve betekenis van het lichaam dat liefde uitdrukt ("de twee worden één vlees"), een liefde die van nature nieuw leven voortbrengt ("wees vruchtbaar en vermenigvuldig u en vul de aarde"). Ze werkt van de unitieve naar de procreatieve betekenis. De twee betekenissen (of doelen) zijn, zoals in *Humanae vitae* 12 wordt gesteld, onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Het concept van de "sponsale betekenis" van het lichaam is de sleutel tot de *Theologie van het lichaam* in haar geheel. In zijn beschouwing van Genesis benadrukt Johannes Paulus II dat Adam en Eva niet compleet zijn in zichzelf; zij zijn pas dan compleet als zij één zijn, alleen wanneer zij zichzelf geheel geven aan de ander. Hun lichamen geven van zichzelf aan dat ze bedoeld zijn voor eenheid; dat het de bedoeling is dat zij zichzelf aan de ander geven en van de ander ontvangen. Dat is de kern van de betekenis van de "sponsale betekenis van het lichaam" (celibatairen kunnen de "sponsale betekenis" van het lichaam realiseren, maar dit onderwerp valt buiten dit artikel).

De seksuele daad draagt in zichzelf de sponsale betekenis over. Het lichaam stelt de menselijke persoon in staat om een innerlijke realiteit uit te drukken. Het spreekt een taal:

In de teksten van de profeten spreekt het menselijk lichaam een 'taal' waarvan het zelf niet de auteur is. De auteur is de mens, als man of vrouw, als bruidegom of bruid met zijn eeuwige roeping tot de **gemeenschap van personen**. Maar in zekere zin is de mens niet in staat

om deze bijzondere **taal** van zijn persoonlijk bestaan en zijn roeping zonder het lichaam uit te drukken. Hij is vanaf het ‘begin’ zo opgebouwd, dat de meest diepzinnig woorden van de geest – woorden van liefde, van gave, van trouw – een passende **taal** van het lichaam vereisen. Zonder deze taal kunnen ze niet volledig worden uitgedrukt. We weten uit het Evangelie dat dit zowel naar het huwelijk als ook naar het celibaat omwille van het Koninkrijk verwijst (TOB 104,7).

Johannes Paulus II leert dat daden zoals overspel en anticonceptie beide een leugen zijn die door het lichaam worden verteld; beide zijn in tegenspraak met de taal van het lichaam die uitdrukking geeft aan de intentie om van zichzelf een totale gave te maken aan de ander.

Johannes Paulus II zegt het volgende over de taal van het lichaam in de huwelijksdaad: “De huwelijksdaad **betekent** niet alleen de liefde, maar ook de **mogelijke vruchtbaarheid**, dus kan ze niet worden beroofd van haar volledige en adequate **betekenis** door middel van kunstmatige tussenkomsten. In de huwelijksdaad is het niet geoorloofd om kunstmatig de unitieve **betekenis** van de procreatieve **betekenis** te scheiden, omdat zowel de ene als de andere tot de **intieme waarheid** van de huwelijksdaad behoren”³⁰. Hij identificeert het wezenlijke kwaad van contraceptie als volgt: “Men kan zeggen dat in het geval van een kunstmatige scheiding van deze twee **betekenissen** in de huwelijksdaad een echte lichamelijke eenwording wordt verwezenlijkt, maar dat deze niet beantwoordt aan **de innerlijke waarheid en de waardigheid van de gemeenschap van personen**, ‘*communio personarum*’. ... Dergelijke schending van de **innerlijke orde** van de echtelijke eenwording, die is geworteld in de **orde zelf van de persoon**, vormt het essentiële kwaad van de contraceptieve daad”³¹. De huwelijksdaad voor enig ander doel gebruiken dan om met elkaar binnen te treden in de gemeenschap van personen en toegewijd te zijn aan een verantwoorde zorg voor een verwekt kind, doet zo enorm te kort aan wat personen bedoeld zijn te doen, dat de daad alleen maar een eenheid van lichamen is en niet van personen. Echtgenoten zijn bedoeld als een gave van zichzelf aan de ander, volledige gaven; zij mogen niets achterhouden. Als zij anticonceptie gebruiken, dan “*liegen*” zij met hun lichaam. Dit concept wordt misschien wel het best uitgedrukt in *Familiaris consortio*:

Wanneer echtgenoten, door middel van anticonceptie, de twee betekenissen scheiden die God de Schepper **geschreven heeft in het wezen zelf** van de man en de vrouw en in de dynamiek van hun seksuele gemeenschap, dan gedragen zij zich als “scheidsrechters” van de

30 *TvL*, 123: 6.

31 *Ibid.*

goddelijke bedoeling: dan “manipuleren” en verlagen zij de menselijke seksualiteit – en daarmee zichzelf en hun huwelijkspartner – doordat zij de waarde van “**totale**” *wegschenking van zichzelf veranderen*. En zo overschaduwet het gebruik van anticonceptie de **ingeschapen taal** die de **totale wederzijdse zelfgave** van man/echtgenoot en vrouw/echtgenote uitdrukt met een objectief tegenstrijdige **taal**, die uitdrukt dat men zich niet volledig aan de ander schenkt. Dit leidt niet alleen tot de volstreekte weigering om open te staan voor het leven, maar ook tot een **vervalsing** van de **innerlijke waarheid van de echtelijke liefde**, waarin de echtgenoten geroepen zijn zich met heel hun persoon weg te schenken³².

Het valt op dat *Humanae vitae* de terminologie van doelen en bedoelingen niet gebruikt op het sleutelmoment waar het spreekt over de betekenissen van de huwelijksdaad. Nogmaals, menselijke personen kunnen een betekenis overdragen door het gebruik van taal. *Humanae vitae* 12 zegt: “Er is een onverbreekelijke band tussen de unitieve **betekenis** en de procreatieve **betekenis** [van de huwelijksdaad] en beide zijn inherent aan de huwelijksdaad. Deze verbintenis heeft God ingesteld en de mens is niet veroorloofd om ze uit eigen beweging te verbreken”.

De volgende passage combineert de terminologie en het concept van de natuurwet met het personalisme: immers, terwijl de huwelijksdaad man en vrouw op de **meest innige wijze verenigt**, stelt zij hen door haar innerlijke structuur in staat om nieuw leven te verwekken, volgens de **wetten die in de natuur zelf** van de man en van vrouw staan geschreven. Alleen wanneer deze beide wezenlijke **betekenissen** [ratio], namelijk de eenwording en de voortplanting, bewaard blijven, behoudt de huwelijksdaad ten volle haar vermogen **ware wederzijdse liefde** (te bevorderen, red) en haar gerichtheid op de meest **verheven roeping [munus] tot het ouderschap**. Wij zijn van mening dat de mens van onze tijd meer dan ooit in staat is om in te zien hoezeer deze leer overeenstemt met de menselijke rede³³.

Woorden over “intrinsieke natuur” en de “wetten die in de natuur zelf van de man en van vrouw staan geschreven” is terminologie die karakteristiek is voor de natuurwet in filosofische zin; woorden over “betekenissen” van de huwelijksdaad behoren meer specifiek tot de personalistische taal; woorden over de huwelijksdaad die de ware liefde bevordert en gericht is op de zeer belangrijke roeping [munus] tot het ouderschap, combineren de twee benaderingen.

³² *Familiaris consortio*, 32.

³³ *Humanae vitae*, 12.

Als uitleg bij bovengenoemde passage, benadrukt Johannes Paulus II het concept van bewustzijn dat zo'n belangrijk sleutelbegrip is in *Liefde en verantwoordelijkheid*. Ook in de *Theologie van het lichaam* is het net zo'n, of zelfs nog belangrijker, sleutelbegrip – het is de sleutel om te begrijpen wat voor soort schepsel de menselijke persoon is. In zijn overweging over de schepping van Adam merkt Johannes Paulus II op dat Adam zich onderscheidt van de andere dieren en dat lijkt te ontdekken door zijn lichaam – door zich te realiseren dat er geen ander lichaam is zoals het zijne. Dit leidt ertoe dat hij zijn alleen zijn ervaart, wat een innerlijke ervaring is, een bewustzijn van zijn eigen wezen: “Het **bewustzijn** van het lichaam lijkt in dit geval geïdentificeerd te worden met de ontdekking van de complexiteit van iemands **eigen structuur**, die uiteindelijk op basis van een **wijsgerige antropologie** bestaat in de relatie tussen ziel en lichaam”³⁴. In zijn toelichting op *Humanae vitae* 12 spreekt Johannes Paulus II over de noodzaak voor de menselijke personen zich bewust te zijn van de waarheid over seksualiteit en hun beslissingen te nemen op basis van die waarheid: “De **meest innerlijke structuur** (of natuur) van de huwelijksdaad vormt de noodzakelijke basis voor een adequate lezing en ontdekking van de **betekenissen** die moeten worden overgedragen in het bewustzijn en in de beslissingen van de handelende personen”³⁵. Hoewel Johannes Paulus II in de *Theologie van het lichaam* aandringt op het belang zich bewust te zijn van het doeleinde van de seksuele daad, is het eigenaardig dat hij, wanneer hij in de *Theologie van het lichaam* spreekt over “verantwoord ouderschap”, niet het begrip gebruikt dat in *Liefde en verantwoordelijkheid* en in *Humanae vitae* is ontwikkeld. In de *Theologie van het lichaam* gebruikt hij de term wanneer hij spreekt over het verantwoord plannen van de gezinsgrootte, wat slechts één van de betekenissen van ‘verantwoord’ is in *Humanae vitae*: “Ook zij moeten als verantwoord worden beschouwd, die om ernstige redenen [*seriis causis*] en met inachtneming van de voorschriften van de moraal, voor een bepaalde of een onbepaalde tijd de geboorte van een kind besluiten te vermijden”³⁶.

Veel van wat in *Liefde en verantwoordelijkheid* was vastgesteld door de rede wordt in de *Theologie van het lichaam* ondersteund als het resultaat van een diepe meditatieve lezing van de heilige Schrift; beide onderschrijven dat contraceptie niet alleen de doelen en de betekenissen van de seksuele daad schenden, maar ook de “integrale waarheid van iemands eigen subjectiviteit” – van zijn verplichting de waarheid te kennen en in overeenstemming daarmee te handelen, zoals het een schepsel past dat gemaakt is naar beeld en gelijkenis van God: “Volgens het criterium van deze waarheid, die zich moet uitdrukken in de **taal** van het lichaam’

34 *TbL*, 7:1.

35 *Ibid.*, 118:6.

36 *Humanae vitae*, 10.

‘betekent’ de huwelijksdaad niet alleen de **liefde** maar ook de **mogelijke vruchtbaarheid**; dus kan ze niet worden beroofd van haar volledige en adequate **betekenis** door middel van kunstmatige tussenkomsten. In de huwelijksdaad is het niet geoorloofd kunstmatig de **betekenis** van eenwording (unitieve betekenis) van de **betekenis** van de voortplanting (procreatieve betekenis) te **scheiden**, omdat zowel de ene als de andere tot de **meest innerlijke waarheid** behoren van de huwelijksdaad. De ene wordt samen met de andere, en in zekere zin door de andere, verwezenlijkt. Dit is wat de encycliek leert (zie *Humanae vitae* 12). Daarom is de huwelijksdaad, wanneer ze beroofd is van haar innerlijke waarheid omdat ze kunstmatig is beroofd van de procreatieve mogelijkheid, ook niet langer een daad van liefde³⁷.

De *Theologie van het lichaam* is erop gericht een Bijbelse onderbouwing te geven van de leer in *Humanae vitae*. Die onderbouwing is gebaseerd op de christelijke antropologie die Johannes Paulus II uit de Bijbel afleidt. Hij citeert zeker niet hoofdstuk en vers om te laten zien “waar” in de heilige Schrift contraceptie wordt veroordeeld. Ook *Humanae vitae* probeert zoiets niet³⁸. Veeleer vormen bepaalde begrippen die coherent zijn met de christelijke antropologie een sleutel tot hetgeen in *Humanae vitae* naar voren wordt gebracht. De belangrijkste hebben we in dit stuk aangeduid: de verwijzing naar de betekenissen van de huwelijksdaad; het belang van het “bewustzijn”; de huwelijksdaad als een uitdrukking van “gave” en het huwelijk als uitdrukking van een “gemeenschap van personen”.

We hebben al laten zien hoe belangrijk de concepten van de “betekenissen” van de huwelijksdaad en van het “bewustzijn” voor *Humanae vitae* zijn. Net zoals de encycliek in sectie 10 het concept van “verantwoord ouderschap” zeer expliciet integreert, wat zo centraal staat in *Liefde en verantwoordelijkheid*, zo omvat sectie 9 over de kenmerken van de “huwelijks liefde” zeer expliciet de concepten die centraal staan in de *Theologie van het lichaam*, in het bijzonder het concept dat echtgenoten een “gave” aan elkaar moeten zijn:

De echtelijke liefde is een alomvattende liefde, dat wil zeggen een heel bijzonder vorm van persoonlijke vriendschap, waarbij de echtgenoten alles **grootmoedig met elkaar delen** zonder ongerechtvaardigd voorbehoud of egoïstische berekening. Wie zijn partner werkelijk liefheeft,

37 *TvL*, 123:6.

38 Zie Ds. Ray E. Atwood, “‘Humanae vitae’ and Sacred Scripture: A Missed Opportunity”, in: *Homiletisch en Pastoraal Overzicht*, juli 20, 2013, online op <https://www.hprweb.com/2013/07/humanae-vitae-and-sacred-scripture-a-missed-opportunity/>, geraadpleegd op 16 september 2019, voor een overweging over hoe een Bijbelse verdediging van *Humanae vitae* eruit zou zien. Zie ook Joseph Atkinson, “The One-Flesh Union and the Holiness of God: Biblical Foundations of *Humanae vitae*”, in: *Why Humanae vitae is Still Right*, bewerkt door Janet E. Smith, Ignatius Press, 2018, pp. 116-145, waaruit blijkt dat het standpunt van *Humanae vitae* coherent is met de antropologie van de Bijbel.

heeft deze niet alleen lief om wat hij van hem of haar ontvangt, maar om **hem of haar zelf**. Dit doen echtgenoten blijmoedig omdat zij hun partner door de **gave van zichzelf** verrijken.

In dezelfde sectie lezen we: “God de Schepper heeft wijs en voorzienig gehandeld bij het instellen van het huwelijk om zijn liefdesplan in de mensen tot werkelijkheid te maken. Daarom streven de echtgenoten door de *wederzijdse zelfgave*, die *uniek* is en *uitsluitend* aan hen beiden eigen, naar de *gemeenschap van personen*. Door deze gemeenschap vervolmaken zij elkaar zodat zij *met God kunnen samenwerken* aan de verwekking en opvoeding van nieuwe levende wezens” (HV 8, red.) In deze passages wordt een soort prioriteit gegeven aan de “zelfgave” of eenheid waar nieuw leven uit voortvloeit, het procreatieve goed.

Conclusie

Laten we tot slot kijken naar paragraaf 13 uit *Humanae vitae* die de kenmerkende terminologie van elk werk weerspiegelt.

Men zal moeten erkennen dat een daad van wederzijdse liefde die schade toebrengt aan het vermogen tot voortplanting van het leven, in tegenspraak is zowel met het goddelijke plan waarin het wezen van de huwelijksband ligt besloten, als met de wil van de Oorsprong van het menselijk leven. Want dit vermogen om leven voort te brengen is ingesteld door God, de Schepper van alles, volgens [zijn] bijzondere wetten.

Wanneer men daarom van dit geschenk [van echtelijke liefde] van God gebruikmaakt en, al is het maar gedeeltelijk, de **betekenis** en **doelstelling** [finem] eraan ontnemt, gaat men in tegen de **natuur** van de man en de vrouw en tegen hun **meest innige band** en daarmee handelt men tevens in strijd met het plan van God en zijn heilige wil. Wie echter de **wetten** die betrekking hebben op het **doorgeven van het leven** eerbiedigt wanneer hij van het geschenk van de echtelijke liefde gebruikmaakt, belijdt dat hij geen heerser is over de bronnen van het leven, maar veeleer de **bedienaar van het plan** dat door de Schepper is begonnen.

Verwijzingen naar “de natuur van de huwelijksband”, naar “specifieke wetten”, naar de “bedoeling” van deze gave, naar de “natuur” van de man of de vrouw en naar de “voortplantingswetten” behoren tot de taal die ontleend is aan de traditie van de natuurwet, die uitgaat van de natuur (essentie) van de dingen – zowel de natuur van de huwelijksdaad als de natuur van personen. Verwijzingen naar de “betekenis” van de gave, naar

de “meest intieme band” van man en vrouw, naar de “bedienaar van een plan” behoren tot de taal van het personalisme. De taal van beide benaderingen wordt hier gebruikt om te laten begrijpen dat God de Schepper is van alles en dat seksualiteit zijn geschenk is aan de mens. De vrijheid en waardigheid van de mens liggen besloten in de woorden over hem als “de bedienaar van een plan dat door de Schepper is begonnen”, wat ons doet denken aan de bewoording in *Liefde en verantwoordelijkheid* over de mens als “*particeps Creatoris*”.

Veel theologen die zich distantiëren van *Humanae vitae*, beschuldigen het document van “fysicalisme”, dat het contraceptie veroordeelt op basis van een beperkte focus op het biologische of fysieke doel van de seksuele daad. De manier waarop Johannes Paulus II tegen het kwaad van de contraceptie aankijkt, is alles behalve fysicalistisch. Zowel in *Liefde en verantwoordelijkheid* als in de *Theologie van het lichaam* verliest hij nooit het feit uit het oog dat het personen zijn die seksueel handelen, dat seks een doel en betekenis heeft, en dat hun zelfbewustzijn als een “*particeps Creatoris*” hen helpt zich hun waardigheid te realiseren en welk een groot geschenk het is dat zij in staat zijn hun liefde uit te drukken met hun lichaam op een manier waarmee zij met God meewerken om nieuwe onsterfelijke zielen voort te brengen.

Dr. Janet E. Smith (Verenigde Staten) is houder van de Father Michael J. McGivney leerstoel inzake bio-ethiek aan het “Sacred Heart Major Seminary”. Prof. Smith was gedurende drie termijnen consultor van de Pauselijke Raad voor het gezin. Zij ontving twee eredoctoraten en verschillende andere onderscheiding voor haar wetenschappelijke en maatschappelijke verdiensten. Zij verleende medewerking aan verschillende TV-programma’s van onder andere Fox Morning News, CNN International, CNN Newsroom, Al Jazeera en EWTN.